

THOMAS SÖDING

Ljubezen do bližnjega kot izpolnitev zapovedi – pavlinski koncept (2. del)¹

PISMO RIMLJANOM: RAZUMNA LJUBEZEN

V Pismu Rimljanom Pavel razvija teologijo Božje pravičnosti, ki doseže svoj vrhunec v opravičenju vernikov (Rim 1,16s.). Pismo je tematsko zelo blizu Pismu Galačanom; veliko delov se prekriva, posebej v nauku o opravičenju in o etiki ljubezni do bližnjega, vključno s citiranjem zapovedi ljubezni. Manjka pa v pismu Rimljanom polemika; miselni tokovi vodijo naprej, argumenti so bolj uravnoteženi.

Ker Pavel razmišlja o osvoboditvi kot o opravičenju in o opravičenju kot dokazu Božje pravičnosti, dobi milost, ki nam jo Jezus Kristus podarja s svojo smrtjo in vstajenjem, etično dimenzijo. Ta etika opravičenja ne poimenuje pogojev, ampak posledice odrešilne izkušnje Boga v veri v Jezusa Kristusa. Pavel se je k tej povezavi v razvoju odrešenjskega nauka (soteriologije) opravičenja vedno znova vračal, posebej v Rim 6, kjer v (igranem) ugovoru, ali naj vztrajamo v grehu (Rim 6,1.15), odgovarja s soudeležbo vernikov pri Kristusovi pravičnosti.

Pavel v Pismu Rimljanom na novo zastavi etično vprašanje (Rim 12,1s.). V poglavjih 12-13 je načelen; tu je v središču zapoved ljubezni

(ne upoštevajoč politične izjave v Rim 13,1-7). V 14. poglavju pa postane konkreten in poseže (podobno kot v 1 Kor 8-10) v spor med 'močnimi' in 'šibkimi' v priznavanju predpisov o hrani. V Rim 15,1-13 kristološko utemeljuje etiko: v službi Jezusa vsem tistim, ki jih želi Bog po njem rešiti.

Splošna etika najprej imenuje teološko podlago: Božje usmiljenje se odraža tako, da se verniki ne prilagajajo svetu, ampak v svetu s »smiselnim bogoslužjem« svoje življenje darujejo Bogu in lahko s tem služijo tudi drugim (Rim 12,1s.). Nato Pavel opisuje prostor te etike, Cerkev kot Kristusovega telesa, v kateri naj dobro sodelujejo in znajo sodelovati karizme (Rim 12,3-8). V tem okviru opiše Pavel v Rim 12,9-21 najprej prakso ljubezni znotraj in zunaj skupnosti, nato pa njeno utemeljitev v Božji zapovedi (Rim 13,8-14). Povezava je programska: v 'agape' Rimljanov naj se odraža sama Božja 'agape'; po dvojni Jezusovi zapovedi sodi konstitutivno skupaj s čaščenjem Boga in postane z logiko liturgije (Rim 12,2) modro delovanje. 'Agape' je razumna, ker prinaša smisel. Ne uničuje življenja, ampak ga brani in ohranja.

Pavel je pisal Pismo Rimljanom neki nepoznani skupnosti. Zato je tem bolj zanimivo,

da ne poskuša dolgo utemeljevati, zakaj je prav ljubezen tista, ki v bistvu zajame etično zahtevo evangelija; izpostavi le osnovno veljavo zapovedi ljubezni, da bi osvetlil, katere vrednosti in moč delovanja ima. To govori o močni razširjenosti prakrščanske etike ljubezni, ki se da najverjetneje razložiti kot posledica Jezusovega oznanjevanja. Pavel je del tega gibanja: katalizator in oglaševalec.

PRAKSA LJUBEZNI PROTI DOBREMU IN ZLU

V daljšem odlomku Pavel natančno opisuje, kako učinkuje ljubezen, ki naj bi se ji po svoji veri Rimljani odprli.

»Ljubezen naj bo brez hinavščine. Odklanjajte zlo, oklepajte pa se dobrega. Drug drugega ljubite z bratovsko ljubeznijo. Tekmujte v medsebojnem spoštovanju. Ne popuščajte v vnemi, temveč bodite goreči v duhu, služite Gospodu. Veselite se v upanju, potrpite v stiski, vztrajajte v molitvi, bodite soudeleženi v potrebah svetih, gojite gostoljubje. Blagoslavlajte tiste, ki vas preganjajo, blagoslavlajte in ne preklinjajte jih. Veselite se s tistimi, ki se veselijo, in jokajte s tistimi, ki jočejo. Drug o drugem imejte isto mišljenje, ne razmišljajte o visokih stvareh, marveč se prilagajajte skromnim. Ne imejte se v svojih očeh za pametne. Nikomur ne vračajte hudega s hudim. Pred vsemi ljudmi skušajte skrbeti za dobro. Če je mogoče, kolikor je odvisno od vas, živite v miru z vsemi ljudmi. Ne maščujte se na svojo roko, ljubi, ampak dajte prostor Božji jezi, saj je pisano: Moje je maščevanje, jaz bom povrnil, pravi Gospod. Nasprotno: Če je tvoj sovražnik lačen, mu daj jesti; če je žejen, mu daj piti; če boš namreč delal tako, boš sipal žarečega oglja na njegovo glavo. Ne daj se premagati hudemu, temveč premagaj húdo z dobrim« (Rim 12,9–21).

Vrstici 9 in 21 sta med seboj usklajeni; ustvarjata programski okvir. Na začetku in na koncu je ljubezen postavljena kot nasprotje dobrega in zla. Na začetku je preprosta odločitev za ljubezen označena za dobro, kar odgovarja odvrčanju od zla; na koncu pa je ta odločitev za dobro označena kot absolutno

premišljena izbira, ker je zlo lahko premagano z dobrim (in mora biti) in ne obratno.² Kako se lahko to zgodi in kaj zahteva, pa nam pokaže osrednji del.

V osrednjem delu se križata dve perspektivi. Dominira boj za dobro, ki ga najbolje bojujemo skupaj, in proti zlu, ki ga ne moremo premagati z zlom, ampak samo z dobrim. Toda v teku paradigmatičnih konkretizacij se razlikujejo tako notranji kot zunanji odnosi v skupnosti. Najprej je govora o »bratski ljubezni« med kristjani (Rim 12,10–13). Prav tako je orientirana vrstica 16a. Zelo jasno pa se vrstica 14 obrača na zunanje odnose: preganjalce naj blagoslavljam (kakor v govoru na gori). 15. vrstica in zaključek srednjega dela (Rim 12,17–20) pa zadevajo tako odnose znotraj in zunaj skupnosti; solidarnost in ljubezen do sovražnikov je neodvisna od tega, ali je drugi kristjan ali ne. Prepletenost je programska; ne obstaja dvojna morala, tako kot gotovo zahtevajo različne življenjske situacije in medsebojni odnosi različne načine delovanja.

V obeh razsežnostih so pavlinski napotki namenjeni prav položaju rimske skupnosti. Opomini k agape znotraj skupnosti sicer nimajo konkretnega vzroka v nepravilnostih, so pa vedno aktualni. So tako načelni, da omogočajo skoraj natančno konkretizacijo. Da so bili problemi v socialnih odnosih, nam je jasno iz Rim 14. Nikakor ne zadošča konflikt med 'močnimi' in 'šibkimi', ki ga Pavel tam obravnava, da bi razložil načela in teže etike, ki sledi iz nauka o opravičenju; prav tako malo pomagajo natančne razprave v Rim 12,9–21 in v Rim 13,8–14 natančnim razpravam iz Rim 14. Kakor obstaja vzrok za samokritiko in samorefleksijo, tako obstaja vzrok tudi za natančno osvetlitev specifičnih vprašanj, ki nosijo svojo lastno težo.

Zunanji odnosi rimske skupnosti so vsekar kritični. Doživela je že preganjanje. Leta 48 je dal cesar Klavdij pregnati iz Rima 'Jude', predvsem judovske kristjane (prim. Apd 18,2), ker bi naj bile nevarne skrivne zveze (Sueton, *Claudius* XXV). Medtem je bil sicer odlok po cesarjevi smrti ukinjen; mnogi so se vrnili

(prim. Rim 16,3ss.). Toda rana skeli. Kmalu po tem pismu Rimljanom pa bo prišlo do Neronovih preganjanj kristjanov (Tacit, *Anali* 15,44). Pavlove intervencije so tako aktualne kot preroške: sovraštvo je prisotno.

V etiki dominira krepitev dobrega; svoje mesto ima v skupnosti, v Kristusovem telesu (Rim 12,3–8), ker so tu na podlagi vere nastali medsebojni odnosi, ki jih je treba gojiti, da se organizem Cerkve dobro razvija. V 10. vrstici je etika skupnosti prikazana kot družinska etika tako kot v Pismu Tesaloničanom (1 Tes 4,9). Ljubezen med brati in sestrami (philadelphia) je primarno zaželeno kot naravna solidarnost v družinski zvezi, tu pa je prenesena na versko skupnost, na 'familia Dei', kot je to pogosto pri Jezusu in v zgodnjem krščanstvu. Temu odgovarja, da se kot etična vrlina pojavi 'storgé': naravna (prisrčna) ljubezen med pripadniki družine. Semantika odraža ozkost in globino verskih odnosov. V vrstici 10b se pojavi tema 'časti', ki je imela v antiki – kot nasprotje 'sramoti' – izredno velik pomen.³ Čast je prestiž, ki temelji na tem, da te drugi priznavajo. Čast človeka je v teološkem pogledu njegova bogopodobnost, ki se odrešenijsko izkaže v bratstvu Jezusa Kristusa. To čast priznavati pomeni, da ne spoznavamo samo pripadnosti, vere, krsta in karizem bližnjega, ampak ga tudi priznavamo in spodbujamo. Zahteva, naj bomo med seboj spoštljivi, vodi nas od pravega medsebojnega priznavanja do medsebojne pomoči. To je ekleziološki poudarek – in uresničitev pristne agape. Drugemu lahko priznavamo čast le tako, da hkrati ne stremimo po lastni časti; toda treba je v to zaupati, da je dostojanstvo služenja teološko utemeljeno – in da nas po svojih zmožnostih spoštujejo, priznavajo in spodbujajo tudi drugi. To je prepletajoča se strukturirana etika. Njen odmev najdemo v Rim 12,16: »Drug o drugem imejte isto mišljenje, ne razmišljajte o visokih stvareh, marveč se prilagajajte skromnim. Ne imejte se v svojih očeh za pametne.« Kakor v 1 Kor 13,4 in Flp 2,1–4 svetuje ponižnost, ne iz podrejenosti, ampak iz samozavesti in vere.

V grščini ostaja osrednja misel vrstica 10b: »Tekmujte v medsebojnem spoštovanju.«; v vrstici 11 sledijo pridevniki in deležniki, ki označujejo, na kakšen način naj živimo to spoštovanje: »Ne popuščajte v vnemi, temveč bodite goreči v duhu,« torej angažirani, ustvarjalni, zainteresirani; napolnjeni z Duhom, kajti samo Duh vzpodbuja odprto ustvarjalnost, da drugim pri delu za Gospoda priznavamo spoštovanje; prav Jezus, ki je pretrpel ponižanje križa, je vzor za vsako čaščenje, ki je utemeljeno, saj uveljavlja Božjo čast.

Vrstica 12 nadaljuje verigo velelniških konstrukcij, ki opredeljujejo vrstico 10b, vse imajo velelniški pomen. Pavel je to vrstico oblikoval kot kratko življenjsko vodilo vernikom:

»Veselite se v upanju, potrpite v stiski, vztrajajte v molitvi.« »Upanje« in »stiska« sta nasprotji, ki pa se lahko združita v »molitvi«, ker je posredi Bog, ki se nam razodene kot vstali Križani. 1Kor 13 je temu zelo blizu. Upanje utemeljuje veselje, ker bo Bog prav vsem zagotovil čast. Stiska zahteva potrpljenje, ker nas to boli in nam grozi s sramoto; utemeljuje naše potrpljenje, ker Bog pripravlja konec tej sramoti – na kar pa lahko samo upamo. Molitev zahteva vztrajnost, ker nam ni obljubljena hitra rešitev, vztrajanje pa pomeni trajni 'timing', ki ne odlaga problemov, ampak se z njimi spopade, da jih vztrajno rešuje.

Tudi vrstica 13 ostaja v vrsti velelnikov. Medtem ko sta vrstici 11 in 12 govorili o držbi, kako naj drugim izkazujemo čast, poimenuje vrstica 13 vzorčne pomočnike pri delovanju: »(B)odite soudeleženi v potrebah svetih, gojite gostoljubje.« »Sveti« so sokristjani, in sicer ne samo člani krajeвне Cerkve, ampak tudi drugi, ki prihajajo v Rim (kar načrtuje tudi sam Pavel in to v pismu napove). Vrstica 13a govori o praktični življenjski pomoči in vsakodnevni podpori. Poudarjene so »potrebe« – toda ne v smislu želja in zahtev, ampak tiste, ki jih povzroča stiska. Rimljani naj bi se zanimali za potrebe drugih. Vedno je potrebno narediti vse, da lajša stisko; vedno ni mogoča uspešna pomoč; bilo bi usodno, če bi pomagali tako, da bi s tem ljudem v

stiski vzeli čast; zato je nujno, da pomagamo z lastnim sočustvovanjem. Potrebno je tudi finančno podpreti tiste s poklici (prim Gal 6,6). Gostoljubnost je osnovna vrлина, ki jo (do danes) na Vzhodu izredno močno izkazujejo.⁴ V zgodnjem krščanstvu pa je imela pomen iz dveh vzrokov: prvič, zaradi potujočih apostolov in njihovih sodelavk ter sodelavcev, ki jih je moral kraj sprejeti, in drugič, zaradi strukturne marginalizacije vernikov; oboje je moralo voditi do socialne kompenzacije pri potujočih in migrantih. V prestolnici imperija je bilo oboje zelo pomembno. Gostoljubje in podpora potrebnim niso samo krščanske, ampak splošno človeške vrline, na katere pa je treba v perspektivi vere paziti in jih primerno uresničevati.

Vrstica 15, ki se v reševanju nanaša na Sir 7,24⁵ in vzpodbuja k veselju in joku z drugimi, seveda ne govori o oportunistu, ampak o pravem človeškem sočustvovanju, odgovarja 1 Kor 12,26 (kjer moto etično opredeli enost mnogih v Kristusovem telesu); kakor tam je tudi tu mišljena enost znotraj skupnosti, čeprav je lahko – po besedilu sodeč – dobro in prav, da se razširi tudi na druge ljudi.

Opominjanje k enotnosti v Rim 12,16a, ki povzema v obliki prošnje Bogu potrpljenja in tolažbe v Rim 15,5, odgovarja Flp 2,2; kakor tam tudi tu ne gre za formalno soglasje mnenj in pogledov, ampak za cerkveno povezanost (koinonia), ki postane mogoča v skupni naravnosti na Kristusa kot živa skupnost različnih karizem (prim. Rim 12,4–8).

Moči agape kot bratske ljubezni odgovarja njena moč, da lahko preseže tudi cerkvene meje in se tam lahko izkaže celo med preganjanji in doživljanjem krivic, lahko pa tako tudi premaga grehe v lastni skupnosti. Vrstica 14 je prav tako zahtevna kot programska. Pavel zahteva isto kot Jezus (prim. Lk 6,28; Mr 5,44). Če je tu direkten vpliv ali dolga tradicija (ki jo je v osnovi zastavil Jezus), naj ostane odprto (prim. Rim 12,17 in 1 Tes 5,15 z Lk 6,29 in Mt 5,39b–41, prav tako Rim 12,19–21 z Lk 6,27a.35; Mt 5,44a). Pavel ima pred očmi vse možne oblike zapostavljanja,

obrekovanja in mučenja, izključevanja in preganjanja – Rimljani to dobro poznajo iz svoje najzgodnejše zgodovine (in bodo še trše občutili). O tem lahko sam zapoje pesem⁶; teza preganjanja in etika miroljubnosti se vleče skozi njegova pisma (prim. 1 Tes 1,6; 2,14; 3,1–6; Flp 1,29; Rim 5,3; 8,17–27.35; tudi 1 Kor 13,5.7). Rimljanom bi lahko kjerkoli govoril ustno, če bi jemal krivico, ki so jo pretrpeli, za osnovo pravičnega sovraštva; toda to bi bilo celo protislovno, ker se vera vseh pripadnikov skupnosti izključno lahko zahvali Božji ljubezni do sovražnikov (Rim 5,5ss.). Blagoslov postavlja napadalce v luč Božjega usmiljenja; če že sedaj povzroči izboljšanje, tem bolje; če ne, se vztraja pri zaupanju v Božjo pravičnost, da se krivica ne olepšuje, ampak naj zločinci postanejo boljši ljudje – pa četudi bo to v onstranstvu.

V vrsticah 17–21 je jasno za notranjo in zunanjo skupnost, kako se lahko živi ljubezen do sovražnika. Ves čas pa je prisoten tudi odnos do Boga. Končno lahko po eni strani samo Bog premaga zlo; po drugi strani pa je prav razumevanje Božje ljubezni tisto, ki v alternativnih konceptih etike dovoljuje sovraštvo. Kakor v 1 Tes 5,15 zla ne smemo vračati z zlom (Rim 12,17); primat dobrega mora določati etiko, in sicer »do vseh ljudi«, kakor je rečeno v zaključku Prg 3,4 – torej z jasno univerzalno usmerjenostjo, ne v nasprotju s Staro zavezo, ampak v popolnem soglasju z judovsko modrostjo.

Ista sled spremlja naslednje opozorilo, naj živimo z vsemi ljudmi v miru. Nasprotniki (Rim 12,17) in zasledovalci (Rim 12,14) so vključeni. 1 Tes 5,13 je temu blizu, toda tam so kot v Rim 14,19 mišljeni notranji odnosi v skupnosti, medtem ko tukaj ponudi poizkus preizkušnje zunanjih odnosov. Mir je razumljen v polnosti svetopisemskega razumevanja besede, kakršno prinašajo psalmi in preroki, pa vse do Jezusove pridige na gori. Mir je za Pavla eshatološki zdravilni pojem (prim. Rim 5,1; 15,33; 16,20; 1 Tes 5,23; Flp 4,9; 2 Kor 13,11); v pričakovanju univerzalne sprave, ki je samo v Božjih rokah, naj bi se tudi na zemlji končale

vojne med ljudmi – na opazni način s pobudo tistih, ki morajo trpeti pod nasiljem. Seveda je Pavel trezen: »kolikor je odvisno od vas«. S to opombo ni zožena etična zahteva, ampak je realno določen dosežek tega, kar je pri najboljši volji mogoče doseči: lastna želja po miru še ne garantira miru; po drugi strani pa zahteva mnogo več.

Ko želimo ustvariti mir, moramo pozabiti na maščevanje. Ta zapoved je že v 3 Mz 19,17s. Utemeljitev ponovno pokaže na Boga. V 5 Mz 32,35 je to dvakrat razloženo: da ni odrešenja brez sodbe in da ta ne pripada nobenemu človeku, ampak Bogu. Nemški (in slovenski) prevod 19. vrstice z »maščevanjem«, četudi zveni zelo močno, ni prav razumljen: »Ne maščujte se na svojo roko, ljubi, ampak dajte prostor Božji jezi, saj je pisano: Moje je maščevanje, jaz bom povrnil, pravi Gospod« (Rim 12,19). V grškem originalu je beseda »ekdikesis«, ki nagovarja pravico in pravičnost. Za tem prevodom »maščevanje« se skriva stara osnova pravičnosti: vsakemu svoje (suum cuique). Da ta temeljna misel ne vodi do splošnega uničevanja, ampak je usmerjena v rešitev, je jasno iz nauka o opravičenju, ki razume Božjo milost kot osvoboditev od greha. Tako sodi to opozorilo v kontekst zapovedi ljubezni.

Positivno primerjavo za odpoved maščevanju in povračilu razvije Pavel s citatom iz starozavezne Knjige pregovorov, ki ga citira v grškem prevodu (Prg 25,21s.): »Če je tvoj sovražnik lačen, mu daj jesti kruha, če je žejen, mu daj piti vode. Tako mu boš zbiral žerjavico na glavo in GOSPOD ti bo povrnil.« Sovražniku je treba pomagati, če je v stiski; prav stiska je imenovana zato, ker bi se takrat lahko zgodilo, da bi mu škodovali brez velikega naprežanja. Toda njegove potrebe po pomoči ne smemo izkoristiti, ampak mu po svojih močeh pomagati – z aktivno podporo. »Žerjavica« na njegovi »glavi« je podoba za notranjo spreobrnitev, na katero smemo upati, če sovražnika s to ponujeno dobroto osramotimo.

V Rim 12,9–13.15s. uspe Pavlu, da posreduje članom skupnosti številne impulze za razvoj etike ljubezni, ki ne temelji na zapovedih,

ampak na krepitvi dobrega. Poudarek je manjši na posameznih opozorilih kot na skupnem svarilu, ki z obiljem napotkov poda učinkovito celostno podobo. Veliko število opozoril kaže na različnost nalog znotraj skupnosti, iz njih pa lahko tudi spoznamo jasne konvergence: pripravljenost za služenje, solidarno podporo drugega, delo na izgradnji ožje cerkvene življenjske skupnosti in močno naklonjenost do bližnjega.

LJUBEZEN KOT IZPOLNITEV POSTAVE

Osnove morale, ki jih posreduje Pavel v Rim 12–13, izhajajo iz citatov zapovedi ljubezni, ki je enako kot v Gal 5,13s. označena v okviru nauka o opravičenju kot izpolnitev postave. Ampak Pavel ne ponovi formulacije iz nekaj starejšega Pisma Galačanom, ampak najde nov način izraza.⁷

»Ne bodite nikomur dolžniki, razen če gre za medsebojno ljubezen; kdor namreč ljubi drugega, je izpolnil postavo. Kajti zapovedi Ne prešuštvuj! Ne ubijaj! Ne kradi! Ne poželi! pa tudi vse druge zapovedi so obsežene v besedi: Ljubi svojega bližnjega kakor samega sebe. Ljubezen bližnjemu ne prizadeva hudega; ljubezen je torej izpolnitev postave« (Rim 13,8ss.).

Vrstica 8 ne izraža, kakor hočejo razumeti nekatere evangeličanske eksegeze, da nihče ne zmore izpolniti zapovedi ljubezni, tako da se mora vsak človek umakniti pred Bogom – in se lahko zaupa samo Božji milosti.⁸ Bolj je treba razumeti to besedno zvezo tako, da drugemu človeku v osnovi ne dolgujemo drugega kot ljubezen – v celoti in popolnoma – in da nihče ne ostaja nič dolžan, če ljubi svojega bližnjega.⁹ Prav tako slabo lahko razumemo tudi drugi del vrstice (kar bi v grščini teoretično šlo), da je potrebno izpolniti tudi »druge zapovedi« – namreč ne Postavo, ampak mogoče nekaj podobnega kot splošni nraveni zakon.¹⁰ Nasprotno je Pavel le malo variiral¹¹ formulacijo v 3 Mz 19,18: »Ne maščuj se in ne bodi zamerljiv do sinov svojega ljudstva, temveč ljubi svojega bližnjega kakor samega sebe; jaz sem Gospod«. Bližnji (Rim 13,9) se

Giotto, Madona di Ognisanti.

tu pojavi kot »drugi«, ker ima vsa vrstica univerzalno misel in se navezuje na to, kar je razjasnil iz popolnoma različnih pozicij tako v Rim 12,9–21 kot tudi v Rim 13,1–7: da kristjani ne živijo na nekem otoku, ampak v živahnem, napornem in izzivalnem okolju metropole.

Odnos ene zapovedi do celotne postave je opredeljen v Rim 13,8ss.: »*Ne bodite nikomur dolžniki, razen če gre za medsebojno ljubezen; kdor namreč ljubi drugega, je izpolnil postavo.*« Ta odnos je izražen v dveh, med seboj različnih, toda med seboj ujemajočih se pojmi. Prvi je glagol »izpolniti«. Vrstica 9 pa je oblikovana popolnoma paralelno Gal 5,13 in jo razumemo kakor tam: »*Kajti zapovedi Ne prešuštvuj! Ne ubijaj! Ne kradi! Ne poželi! pa tudi vse druge zapovedi so obsežene v besedi: Ljubi svojega bližnjega kakor samega sebe.*« »Izpolnitev« poudarja dejanja, toda ne v kvantitativni popolnosti, kar je bil ideal farizejev, ampak v kvalitetni izpolnitvi prvotnega smisla vseh zapovedi. Drugo varianto nam ponuja vrstica 10b (»/L/jubezen je torej izpolnitev postave.«), ki jo lahko prevedemo tudi takole: »Ljubezen je obilnost postave.« V vsakem primeru je jasno, da pavlinska hermenevtika ljubezni ne izpodkopava postave, ampak jo – prav obratno – uveljavlja v celoti: ljubezen izpolni postavo, ustvari njeno obilje. Utemeljitev je v odločitvi za dobro, ki postane dejanje (prim. Rim 12,9–21; kajti postava ni samo »dobra« (Rim 7,12), ampak služi dobremu in to tudi zahteva; ožigosa zlo in brani bližnjega. Prav zato pride v zapovedi ljubezni najbolj do izraza njen celotni smisel.

Drugi pojem običajno izrazimo z »obsežen«, dobesednejši prevod bi bil »vrhunec«. V obeh primerih obstaja konstruktivna povezava zapovedi ljubezni z vsemi drugimi predpisi postave, od katerih so zastopane zapovedi drugega dela dekaloga (kakor ga tradicionalno imenujemo); (2 Mz 20,12–17; 5 Mz 5,16–21). Pri pojmu »obsežen« je mišljeno neke vrste bistvo – to, kar je v postavi (zapovedih) postava (zapoved). Niti niso posamezne zapovedi odveč niti niso vse izpeljane iz zapovedi ljubezni; toda to, po čemer jih razumemo

in jih dela obvezujoče, je za Pavla ljubezen. Nasprotno pa zapoved ljubezni ni izolirana, ampak je postavljena v kontekst celotne postave. To potrjuje deset zapovedi. Kolikor so poznani viri, je ta povezanost inovativna. Brez dvomov pa je stvarno utemeljena. Nezvestoba in kraja, umori in poželenja brez dvoma nasprotujejo ljubezni do bližnjega, kakor lahko obratno zapoved ljubezni pokaže, kaj jih povezuje.

Če pa bi vztrajali pri prevodu »vrhunec«, bi bila slika neke vrste hierarhija resnic, na vrhu katerih stoji zapoved ljubezni – kot najpomembnejša in odločujoča zapoved, kot dostop do vseh zapovedi – ki jo podpirajo. Potem je posebno jasna bližina zgodnjeh judovskih začetkov, osnov Postave.¹² Pavlinska hermenevtika postave na tem mestu ne prestopa judovskih okvirjev, ampak razvija linijo do poslednje konsekvence, ki je položena v izraelsko Sveto pismo in odgovarja Jezusovi etiki.

V Rim 13,11–14 se pogled eshatološko razširi. Odlomek je klasični dokaz pavlinskega bližnjega pričakovanja drugega Kristusovega prihoda – in dokaz, da ne postavlja pod vprašaj sedanjega življenjskega sloga, ampak ga celo poveljuje. Pavel je prepričan o bližajoči se paruziji; toda tega ni računal po koledarju, ampak ga je vodilo hitro bitje njegovega srca, napolnjenega z vero. Prav zato je ljubezen popolnoma budna (v. 11); opušča »dela teme« in si nadene »orožje luči« (v. 12) – kakor po prvem pismu Tesaloničanom in po Pismu Galačanom ljubezen izpolnjuje čas tako, da bi lahko verniki uspešno prestali poslednjo sodbo (1 Tes 5,1–11; Gal 5). To pomeni po Rim 13,12 konkretno ohranjanje in izgrajevanje minimalne etične standarde. Osnovna kristološka poteza celotne etike – z opozorilom na krst (prim. Gal 3,26ss.) – pride na koncu do izraza v močni podobi:

»Oblecite si Gospoda Jezusa Kristusa!« (Rim 13,14).

Tu postane bivanje »v Kristusu« razumljivo. Belo oblačilo je simbol varnosti, ki nam jo daje Jezus. Kjer Jezus zaznamuje odnose

vernikov do drugih, nima poželenje mesa, ki ga Pavel postavlja nasproti ljubezni tudi v Pismu Galačanom, nobene možnosti več. Kjer Jezus Kristus določa življenje, ne samo po zunanosti, ampak tudi po notranji drži, vlada ljubezen, kajti v Jezusu postane samo ljubezen resničnost.

LJUBEZEN KOT BOJ MED MOČNIM IN ŠIBKIM

V konkretni etiki obdeluje Pavel problem obojestranskega očitania med močnimi in šibkimi, ki so neenotni pri veljavnosti predpisov o hrani. Pavel se le delno dotakne dejanskega vprašanja. Pomembnejša mu je pomiritev medčloveških odnosov. Lahko se skoncentrira na etiko, ker ob tem analizira, da se vprašanja zveličanja sploh ne moremo dotakniti, dokler smo v sporu, če lahko jemo meso ali pijemo alkohol. Oboje združi v jedrnatu povedanem odlomku:

»Če je torej tvoj brat užaloščen zaradi tega, kar ješ, ne ravnaš več v skladu z ljubeznijo (agape). Nikar ne pogublaj s svojo jedjo človeka, za katerega je Kristus umrl!« (Rim 14,15).

Kakor so že dobri teološki temelji – subjektivni ali objektivni – za užitek ali odpoved: niso pa tako pomembni kot življenje bratov ali sester v veri. Mišljena je identiteta vere (ki je mogoče šibka). »Ubijamo« lahko tudi z besedami – kakor nam govori govor na gori. V mislih ima vsak primer, ko preprosto prezremo pomisleke drugih (kot da jih sploh ne bi bilo). V dvomu močnejši popusti. To je zapoved ljubezni. Teološko je to pogojeno, ker ni treba nikomur zaradi zveličanja jesti – ali se izogibati – določene jedi. Izogibati se je treba le tega, da zaradi mojega vedenja ni v nevarnosti vera mojega bližnjega.

Poglavje se začena z opozorilom močnejšim, naj »sprejemajo« šibkejši: »Slabotnega v veri sprejemajte medse, ne da bi presojali njegove pomisleke« (Rim 14,1). Po Rim 15,7 se vsak kristjan zahvaljuje za sprejetje po Jezusu Kristusu. Sprejetje nikakor ni samo pokorščina, ampak iz srca prihajajoča privolitev, ki

ne sprašuje po morebitnih, resničnih ali umišljenih pomanjkljivostih, ampak gleda na osebo: na Jezusovo sestro ali brata; v Cerkvi so vsi dobrodošli in naj se priključijo.

V zaključnem delu etike nagovarja Pavel na isti način kot v Rim 14,15 moralno odgovornost močnejših, s katerimi se identificira:

»Mi, ki smo močni, smo dolžni prenašati slabosti šibkih, ne pa ugajati sebi« (Rim 15,1).

Podobnost z Gal 6,2 je prepoznavna, četudi tam predstavlja obremenitev krivda in tu slabosti. Bližina podčrtava povezavo z zakonom ljubezni in kaže njegovo praktično veljavo. Samovšečnost je skušnjava močnejših. Njihova moč pa naj postane služba, torej slabost, ki je močna. To je kristološka logika (2 Kor 12,10).

ZAPOVED LJUBEZNI KOT FOKUS PAVLINSKE TEOLOGIJE

Poleg sinoptične in janezovske tradicije po Jezusu ustvarjajo Pavlova pisma tretje težišče novozavezne etike ljubezni. Za razliko od Jezusove tradicije postane: prvič, jasen odnos do povelikonočne skupnosti v izzivih njenega življenja, in drugič, postane teološko osvetljena etika agape – proti ugovoru, da bo morala biti morala uničena z milostjo, toda v interesu, da bi poudaril etično orientacijsko moč vere. Oboje skupaj daje pavlinski etiki nezamenljiv profil: zakoreninjenost v Svetem pismu, globoko sozvočje z Jezusovo etiko, praktičnost in pastoralnost, v vseh kritičnih situacijah povezanost z judovstvom svojega časa; in pri vseh teoloških okvirjih je tako obdelana, da njeni pogledi postanejo jasni s filozofijo časa.

PRVIČ: KDO JE NAJBLIŽJI?

Prvi kraj, kjer se po Pavlu pričakuje ljubezen, je krščanska skupnost, ki je nastala na nekem kraju. Ta koncentracija ima teološke, pa tudi sociološke osnove: skupnosti so mlade in majhne; tesne povezave so mogoče in potrebne; v težkem okolju je treba

‘držati skupaj’; veselje nad skupaj odkritim evangelijem je veliko; nemogoče je obhajati evharistijo, ne da bi ljubili bližnjega, ki jo obhaja z nami; premagovanje socialnih in kulturnih nasprotij, ki je pri krstu zakramentalno uresničeno, mora slediti in se uresničevati v medsebojnem druženju. Osebne sovražnosti, teološki spori in duševna nasprotja zahtevajo ljubezen, ki lahko vse uredi, ne da bi stvari zanikala. Ljubezen do bližnjega ostaja etika v očeh drugega – toda z misijonom so premagane mnoge meje, preko katerih doslej niso mogli videti in stopiti, ker je šlo za ljudi drugih religij in jezikov, drugih ravni in narodov. Sedaj so člani Cerkve; zato je prav pri njih jasno, kako daleč lahko seže ljubezen do bližnjega.

Osredotočenost ljubezni do bližnjega na bratsko ali sestrsko ljubezen, ki jo najdemo v vseh Pavlovih pismih, vključuje tudi odprtost za člane drugih skupnosti. Naj gre za gostoljubnost do popotnikov ali za socialne akcije, kot je nabirka za uboge v Jeruzalemu, ali za duhovno podporo ob preganjanjih drugih, ali za vzdrževanje tesnih izmenjav o verskih in življenjskih vprašanjih: etika ljubezni je pomemben povezovalni člen med posameznimi krajevnimi skupnostmi. Poleg izpovedovanja vere in skupnih obredov, predvsem krsta in evharistije, namreč pomembno prispeva k izoblikovanju in ohranjanju zavesti skupne Cerkve, ne da bi poudarjali razlike med judovskimi in poganskimi kristjani, kakor tudi med bogatimi in revnimi skupnostmi.

Odločilno je, da osredotočenost na sokristjane ni mišljena ekskluzivno, pa tudi ne inkluzivno, ampak pozitivno. Zapoved ljubezni se ne konča na mejah skupnosti. Toda tudi ne polašča se nikogar. Nasprotno pa je potrebna tam, kjer še ni izravnana razlika med vero in nevero, med judovstvom, krščanstvom in pogansko religioznostjo; tu bo jasna moč izžarevanja ljubezni. Dve smeri se izrisujeta od Prvega pisma Tesaloničanom do pisma Rimljanom, četudi sledi enkrat močnejše eni enkrat drugi – glede na vzrok in namen pisma. Na eni strani najdemo

pri Pavlu neprekinjeno linijo, da je treba na klevetanje in preganjanje, na nasilje in izločitev iz družbe, ki jih kristjani doživljajo v svojem okolju, odgovarjati z ljubeznijo: ne da bi na nasilje odgovorili s protinasiljem, s preklinjanjem, jezo in zavračanjem, pa tudi ne tako, da bi jo preprosto sprejeli – nasprotno pa se nasilje sprejema s pripravljenostjo in prenašanjem trpljenja, če ne celo z željo po njem.

DRUGIČ: KAJ JE LJUBEZEN DO BLIŽNJEGA?

Vsem Svetem pismu ni besedila, ki bi ljubezen do bližnjega kot agape prikazalo tako nazorno kot visoka pesem ljubezni v 1 Kor 13. Iz konteksta in orisov v pesmi je jasno, da je agape, ki jo Pavel predstavi tako poetično, ljubezen do bližnjega, ki se ohranja v Cerkvi, pa tudi zunaj nje. Istočasno nam je tudi jasno, da je ljubezen do bližnjega več kot etika. Prevzame Božjo ljubezen, ki se obrača k ljudem, kakor jo je oznanil in utelesil Jezus. Prežeta je z vero in upanjem, s katerima ostaja povezana (prim. 1 Tes 1,3; 5,8). Oživi v živem odnosu z Bogom in postane rodovitna v odnosu do drugih. Vsebuje erotiko in prijateljstvo. Je samo Božje delovanje v ljudeh, z njimi in po njih: ti ljudje po ljubezni spoznavajo, kdo so, tako da hočejo biti tu tudi za druge in tako širiti obzorje svojega življenja.

To prežetost lahko najdemo tudi na drugih mestih, četudi ni nikjer tako jasno izražena kot v 1 Kor 13. Teološko izoblikovano formo doseže v nauku o opravičenju. Ljubezen ni funkcija vere. Toda če vera »deluje po ljubezni« (Gal 5,6), potem je v ljubezni do bližnjega vera sama aktivna. Pri Pavlu ni dvojne zapovedi kot v Jezusovi tradiciji. Toda povezanost vere, upanja in ljubezni je tako premišljena, da postane etika ljubezni jasna v svojih soterioloških in eshatoloških potezah, ki agape dajejo svojo podobo: navdihnjenje od Boga, povezanost med Bogom in človekom, njena moč, da premaga sovraštvo in gradi odnose, da človečnost povezuje z Bogom.

TRETJIČ: KAKO SE IZRAŽA LJUBEZEN DO BLIŽNJEGA?

Ljubezen do bližnjega se znotraj skupnosti kaže kot solidarnost s šibkimi, kot obojestranska simpatija, kot podpora in sočustvovanje; zunaj skupnosti pa kot interes, da druge s prepričljivim načinom življenja navdušimo za evangelij, da ne poznamo sovraštva in da delamo za mir. Niti v skupnosti niti zunaj nje ljubezen ne pozna opreznosti in strahopetnosti, dela pa v interesu za druge, relativizacijo lastne moči, medsebojno je zavezana s prizanesljivostjo do slabosti drugih, s pozornostjo do moči drugih in prepričanjem, da je služba za druge najboljša za lastni jaz.

Pavel je ta splošno etični začetek v Prvem pismu Korinčanom eklesiološko konkretiziral z motivom »gradnje«. Ljubezen »izgrajuje« (1 Kor 8,1) – bližnjega kot celotno Cerkev (1 Kor 12-14); v ravnanju z lastnimi karizmami se kaže prav tako kot med udi Kristusovega telesa in v praznovanju Božje službe. Ta izgradnja pa dokazuje moč agape, ki se mnogim zdi samo kot slabost, toda v pogledu na druge in v razdajanju sama po sebi razvija moči, ki koristijo Cerkvi in jo odpirajo svetu.

ČETRTIČ: KDO ZAHTEVA AGAPE?

Promotor etike ljubezni je sam Pavel – kot apostol Jezusa Kristusa. Pisma so del njegovega oznanjanja evangelija.¹³ Predvsem kažejo na roko apostola Pavla; toda svoje sposobnosti pričevanja o veri postavlja po lastni izjavi popolnoma v službo Boga, ki ga je poklical in usposobil, da se zavzema za njegovo besedo. Temu popolnoma odgovarjajo avtoritete, ki jih navaja. V Pismu Galačanom in Rimljanom je programsko Sveto pismo, v katerem (3 Mz 19,18) sam Bog postavi zapoved ljubezni. V številnih drugih odlomkih sam apostol opominja na ljubezen, ne da bi osebno utemeljil, zakaj prav ljubezen povzdiguje v zapoved. Zdi se, da izpostavlja ljubezen zaradi osnovnega razumevanja pri poganskih kristjanih – predvsem kot osnovno katehezo.

Pavel ne dokazuje, zakaj je potrebna ljubezen, dokazuje samo, kaj ljubezen zahteva. Tudi v nauku o opravičenju zapoved ljubezni ni to, kar bi bilo treba dokazovati, ampak to, kar dokazuje, da imata milost in vera tesen odnos z etiko. Iz tega vzroka lahko Pavel stavi na to, da etika agape deluje privlačno za nekrstjane. Ni jim treba poznati besede – dejanja jih lahko prepričajo; in če sprašujejo, zakaj kristjani delujejo tako, kakor delajo, se znajdejo v svetu vere, ki jo hrani ljubezen.

PETIČ: KDO JE POKLICAN K LJUBEZNI DO BLIŽNJEGA?

Pisma apostolov se nanašajo na člane skupnosti. Ti so tudi prvi naslovljenci. Sestavljajo skupnost vere, ker jih je zbral sam Jezus, da bi bili deležni Božje milosti, ki postaja vedno večja, če jo delimo. V teh skupnostih se zbirajo revni in bogati, moške in žene, sužnji in svobodni, izobraženi in neizobraženi, odrasli in otroci, bolni in zdravi. Vsi, ki lahko mislijo, se zavedajo svojih grehov, ki so se jih rešili; vsi s trdno vero so prepričani, da tudi tisti, ki ne pripadajo Cerkvi, ne potrebujejo več milosti kot oni sami, in da bodo lahko črpali iz istega preobilja, če se bodo z Božjo pomočjo spreobrnili.

Koncentracija na vernike kot naslovnike ima teološke osnove: po krstu so člani Božjega ljudstva. Z vero so slavili pokorščino Božji besedi, s tem tudi njeni zapovedi, predvsem zapovedi ljubezni. To spoznavajo iz prepričanja; zato se jim ne zazdi kot odtujitev, ampak kot uresničitev njihove lastne volje, ki jih je po Božji volji pripeljala do samih sebe. To se je zgodilo v Kristusu.

Da 3 Mz 19,18 velja tudi za Jude, ki ne verujejo v Jezusa, Pavel sam ni razlagal, ampak je postavil to kot samoumevno. Nestrinjanje s Cerkvijo ne obstaja v etiki, ampak v veri. Zato nikjer pri Pavlu ne najdemo očitka, da gre za moralni deficit, ker Judje odklanjajo krščanski evangelij; nasprotno pa je jasno, da jemoralni deficit za jude, če opustijo čaščenje enega Boga, zvestobo postavi in navezanost

na deželo Izrael, kar vodi v nasprotovanje Jezusu, medtem ko Pavla, ki je bil nekoč zvest judovstvu, nasprotno prežema priznavanje Kristusa in vera v Boga; vera pa odgovarja zakonu ljubezni in ta zakon doseže preko misijona vsa ljudstva na zemlji. Zakon ljubezni ostaja pomembna skupna točka med Judi in kristjani.

Zahteva postane glasna tudi čez meje skupnosti. Nikakor pa ni to v pismih eksplicitno nagovorjeno. Toda Prvo pismo Tesaloničanom, ki ga beremo kot pripis prvega oznanjenja, nam lahko pusti odmev, da k pavlinski misijonski pridigi ne sodi samo dogmatika, ampak tudi etika. Seveda pa posledično ne smemo ustvarjati pregrad med vero in ljubeznijo, ampak notranjo povezavo med njima tako oblikovati, da postane agape vidna v enotnosti vere in upanja.

Z misijonskim zagonom zelo resno vzamejo globalno veljavo zapovedi ljubezni in jo javno predstavijo. Vendar pa Pavel svojega univerzalnega etosa ne razvija tako, kot da bi ne bilo Cerkve ali pa da bi bila vera nepomembna. Nasprotno je prav Cerkev kraj, ob katerem nastajajo bližnji odnosi v ljubezni, ki ne postavlja meja in vsako mejo premaga. Etos agape povezuje v Cerkvi univerzalnost zveličavne Božje volje z uresničevanjem moralnega življenja. Prav to postane privlačna točka za mnoge in izhodišče za misijonsko pričevanje, ki gradi na fasciniranju z evangelijem.¹⁴

ŠESTIČ: KAKŠEN JE ODNOS MED LJUBEZNIJO DO BLIŽNJEGA IN LJUBEZNIJO DO SAMEGA SEBE?

Pavel citira tako v Gal 5,14 kot tudi v Rim 13,9 zapoved ljubezni v celoti – z referenco »*kakor samega sebe*«. V drugih opisih z direktnim opominjanjem k agape pa manjka ta eksplicitni napotek. Toda iz tega ne sledi, da apostol prepisuje citat, ne da bi sam razmišljal o odnosu med ljubeznijo do bližnjega in ljubeznijo do samega sebe. Tudi on govori o ljubezni do sebe kot povezavi

etike tako malo kot Jezus v evangelijih zato, ker agape v svojem osnovnem pomenu obsega vedno odnos do drugega, do Boga ali bližnjega. Vendar pa je Pavel, vsaj v nauku o opravičenju, natančno domislil, da in kako se znajde lastni Jaz v agape. Kajti vernikov Jaz je izoblikovan v ljubezni Jezusa Kristusa, ki je potrjena z vero, tako da on postane človekova svoboda (Gal 2,19s.). Obratno pa je v Rim 7 prav grešno poželenje tisto, ki vodi v samoodtujevanje. Ljubezen do bližnjega je zato samouresničevanje: živeta svoboda, spoznana milost, sprejeto služenje.

SEDMIČ: KAKŠEN POMEN IMA LJUBEZEN DO BLIŽNJEGA?

Od Prvega pisma Tesaloničanom do Pisma Rimljanom, ki so splošno priznana kot pristna, je zastavljena etika vseh Pavlovih pisem v znamenju agape. V Galačanih in Rimljanih je izrecno citirana zapoved ljubezni – v obeh primerih v kontekstu nauka o opravičenju, ki o postavi govori revolucionarno na novo, toda prav s tem strne in potrjuje postavbo v znamenju ljubezni. Osrednji pomen zapovedi ljubezni se odraža v nauku o opravičenju iz hermenevtike postave, ki v povstajenski transformaciji odgovarja sinoptični in tudi janezovski Jezusovi tradiciji.

Drugi vzrok za osrednje mesto ljubezni do bližnjega je Cerkev; skupnost ne more resnično živeti samo z izpovedovanjem in poznavanjem vere, po ljubezni se mora najti tudi v življenjski praksi. Tretji vzrok za osrednje mesto zapovedi ljubezni pa je sama Božja ljubezen. Pavel si vedno znova kliče v spomin – tako v pismih opozarja tudi svoje skupnosti – da ni druge osnove za njihov novi Jaz in za vedno nove vernike v cerkveni skupnosti kot Božja ljubezen – ki je prezirana – saj sami ne bi mogli najti ljubezni.

Pavel v etiki agape ne citira direktno Jezusa (kar sicer tudi počne redko). Toda ostaja v kontinuiteti z njegovim oznanilom – ne da bi ga kopiral, ampak ga prestavi v novi čas in ga tako z aktualizacijo naredi veljavnega.¹⁵

Ujemanje lahko razložimo najprej s pogledom v Staro zavezo v kontekstu judovske etike, ki prav tako poudarja ljubezen. To, kar je skupno, lahko razložimo tudi po tem, da je Pavel prepričan o Božji ljubezni do grešnikov v Jezusu Kristusu, za katero verjame, da jo je občutil na lastnem telesu. To ljubezen je Jezus oznanjal v evangelijih in jo s svojim življenjem in smrtjo tudi udejanjil. Apostolova vera najde tu svojo oporno točko, ki postane stičišče etike. S tem je Pavel zaključil svojo šolo.

Prevedla: Majda Strašek Januš

- ¹ Thomas Söding, »Nächstenliebe als Erfüllung des Gesetzes – das paulinische Konzept,« *Nächstenliebe: Gottes Gebot als Verheißung und Anspruch*, Herder: Freiburg 2015, 274–296.
- ² Rim 12,21 je modrostna misel s paralelizmi kakor v poganskem helenizmu (Polyaneus, *Strategemata* 5,12 [izd. Eduard Woelfflin, red. Johannes Melber, z opombami Klaus Reinharda; *Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*, Leipzig 1887, ponatis: Stuttgart 1970]).
- ³ Prim. Bruce Malina, *Christian Origins and Cultural Anthropology. Practical Models for Biblical Interpretation*, Eugene 2010.
- ⁴ Prim. Otto Hiltbrunner, *Gastfreundschaft in der Antike und im frühen Christentum*, Darmstadt 2005.
- ⁵ Prim. *TestIss* 7,5a; *Jos* 17,7; dalje teksti pri Bill III 298.

- ⁶ Prim. 1 Tes 2,2; Flp 1,7,12–17; 2,17; 4,11.14; 1 Kor 4,12s.; 2 Kor 4,8–12.16s.; 6,3–10; 7,4; 11,23b–29.32s.; 12,10; Gal 5,11; 6,12.
- ⁷ Prim. Heinz Giesen, »Nächstenliebe und Heilsvollendung. K Rim 13,8–14,« *Studien zum Neuen Testament und seiner Umwelt*, A 33(2008): 67–97.
- ⁸ Tako tudi med drugimi Willi Marxsen, »Christliche« und christliche Ethik im Neuen Testament, Gütersloh 1989, 167.
- ⁹ Tako tudi mnogi evangeličanski eksegeti, npr. Erst Käsemann, *An die Römer*, (HNT 8a), Tübingen 1973, 345.
- ¹⁰ Tako pa Willi Marxsen, »Der heteros nomos Röm 13,8,« *Theologische Zeitschrift* 11(1955): 230–237.
- ¹¹ Prim. Stanislas Lyonnet, »La charité – plénitude de la Loi (Röm 13,8–10),« Lorenzo de Lorenzi, ur., *Dimensions de la vie chrétienne (Rm 12–13)*, Rim 1979, 151–163, posebej 153ss.
- ¹² Pavlu so blizu Philo, *De decalogo* 108ss.; Josephus, *Contra Apionem* 2,27; *Liber Antiquitatum Biblicarum* XI, 10–13; *In Jub* 7,20; 20,2ss.
- ¹³ Prim. Christina Hoegen-Rohls, *Zwischen Augenblickskorrespondenz und Ewigkeitstexten. Uvod v pavlinsko epistolografijo* (BThSt 135), Neukirchen-Vluyn 2013.
- ¹⁴ Prim. Thomas Södling, *Umkehr der Kirche. Wegweiser im Neuen Testament*, Freiburg i. Br. 2014, 56–65.
- ¹⁵ Po Gerdu Thessenu (*Studien zur Soziologie des Christentums* (WUNT 19), Tübingen 1989, 269) je Pavel radikalni etos potujočega preroka Jezusa spremenil v »ljubezensko patriarhalnost« prvotne Cerkve. To se zdi preveč statično, ker ogenj ljubezni v Pavlovih pismih svetlo plapolala in Jezus ni za seboj podrl vseh mostov, ampak je iskal in našel pot v številne hiše, kjer naj bi v kraju živela vera v evangelij – če je dobro šlo, v takšni obliki, kot nam jo Pavel kasneje riše.